

ОСОБИСТІТЬ В УМОВАХ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Розвиваючи представлені нами раніше міркування щодо невербальної комунікації [7; 8], в даній статті ми пропонуємо розглянути новий аспект проблеми, а саме: структуру особистості, яка бере участь у невербальній комунікації.

Структура мовної особистості, комунікативна діяльність якої забезпечується вербальними засобами, розглядалася низкою дослідників - такими, наприклад, як Г.Н. Богін, Ю.Н. Караулов, В.І. Карасик, В.В. Красних та інші. Одна з найбільш розроблених моделей була запропонована М.А. Федотовою [14, 5-6]. З деякими модифікаціями (зокрема, відмовившись від параметра «когнітивне ядро») зазначену структуру «людини, що розмовляє» — *homo loquens* - можна використовувати для «людини, що жестикулює» — *homo gesticulans*, яка здійснює комунікацію за допомогою невербальних засобів: «мовлення є лише частиною єдиного процесу комунікації, і у реальному житті вербальна і невербальна комунікація тісно взаємопов'язані <...>. До оптико-кінетичної системи знаків (кінесики) входить все розмаїття експресивної поведінки людини - контакт очей, міміка, жести, поза, хода» [13, 156; 161].

На комунікативній ефективності жестикуляції не раз наголошували дослідники [19]. Психологами встановлено, що у процесі взаємодії людей до 80% комунікації може здійснюватися за рахунок невербальних засобів вираження [6, 5], кожному з яких надається певний смисл, що робить жестикуляцію особливою семіотичною системою, носієм якої і є, відповідно, *homo gesticulans*. Якщо мовна особистість реалізується через численні акти мовлення, особистість, що жестикулює, проявляється через безліч актів жестикуляції/міміки, форма і зміст яких зумовлені низкою чинників.

У зв'язку зі сказаним, «особистість, що жестикулює» можна представити як структуру, що складається, як і у випадку мовної особистості, з трьох сегментів: **універсального, групового та індивідуального.** Перший включає знаки-символи та іконічні знаки, зрозумілі представникам різних культур і етносів: потиснути руку, простягнути руку,

прояв доброзичливості; показати кулак - навпаки; покрутити паль - цем біля скроні - сумнів у розумових здібностях співрозмовника¹; встати навколішки перед будь-ким - покірність, відчайдушне прохання і т.д. Ось декілька прикладів:

She looked up and caught Nico's eye. Nico waved and gave her a thumbs-up sign: we won (31, 348).

Або іконічне -

Jeremy mimed zipping up his lips and throwing away the key (34,411).

Зазначені і подібні універсальні жести можна порівняти із загальнозрозумілими (у всякому випадку, для більшості жителів планети) інтернаціоналізмами у лексичній системі мови. Дійсно, піднятий великий палець при стиснутому кулакові; вказівний і середній пальці, які утворюють графему "V"; «віддання честі» правою рукою; образливі жести, жести привітання широко використовуються як у побутовій міжособистісній, так і в міжкультурній комунікації, особливо коли незнання чужої мови різко обмежує можливості мовного спілкування іноземця:

The Australian pointed at the bread and then at his pockets, indicating them bulging out to ask for food. The grizzled-up Cretan understood and nodded his head saying 'Nay, nay'(28, 120).

Будучи беззаперечним помічником у міжкультурному спілкуванні, жест, однак, може стати і джерелом нерозуміння і навіть повного порушення комунікативної стратегії, «бо комунікативний вплив як результат обміну інформацією можливий лише тоді, коли людина, яка спрямовує інформацію (комунікатор), і людина, яка сприймає її (реципієнт), володіють єдиною або подібною системою кодифікації і декодифікації» [1, 85]. Відмінність же «фонових знань ускладнює комунікацію» [25, 99].

Іншими словами, жестикуляція також, як і мова, може успішно виконувати комунікативну функцію лише з урахуванням часткового або повного збігу етнокультурних і соціальних характеристик комунікантів, тобто групового сегмента структури їх особистостей.

М. Мід {Margaret Mead, 1901-1978), відомий американський антрополог, присвятила всю свою наукову діяльність дослідженню соціалізації особистості. Ще на початку 30-х років ХХ-го століття вона підкреслювала етно-соціалізований характер не лише вербальної, але й невербальної поведінки особистості [4]. Її несподіваними союзниками

стали етнокультурологи П. Екман і У. Фрізен, відомі як «дослідники універсальності». В результаті широкого експерименту, проведеного у 60-х роках ХХ-го століття, який охопив п'ять країн (Бразилія, Аргентина, США, Чилі, Японія), вони дійшли висновку про те, що так звані базисні емоції (гнів, смуток, відраза, страх, радість, подив) характеризуються універсальністю експресивних виражень особи [20; 21]. Експериментально підтверджена універсальність мімічного вираження емоцій є своєрідним розвитком відомого тезису Ч. Дарвіна про те, що міміка - біологічна властивість людини, яка не залежить від раси або культури.

При цьому, однак, виявилися різкі етнокультурні розбіжності у «правилах» мімічного прояву емоцій і - ширше - невербальної комунікативної поведінки. Численні роботи останніх десятиліть доводять етнокультурну специфічність міміки/жесту, у зв'язку з чим, «те, що у носія мови здається звичайним, у представника іншої країни стає недоречним» [2, 162]. Наприклад, добре відомий конфуз, який стався з президентом США Р. Ніксоном під час його візиту до Бразилії: склавши у кільце великий та вказівний пальці, він показав цей еквівалент американського «О'кей» як запоруку позитивного розвитку відношень двох країн, не знаючи, що у Бразилії цей жест є непристойним. Цей же жест на півдні Франції означає «погано, нуль», в Японії «позич мені трошки грошей» [27].

Культурологи вивели кореляцію: чим більша дистанція між формою жесту і референтом (тим, що повинно бути зображено), тим жест складніше для розуміння представником чужої культури [13, 166], і відновлення всього фрейма комунікативної ситуації за однією деталлю [5] - в даному випадку, за одним жестом, - у чужому просторі неможливо:

In Japan, pouring tea for someone has many shaded meanings. What did he mean now? Conciliation or preparation for unpleasant news? (31,42).

Відомо, що чим більше висококонтекстна культура, тобто чим очевидніше проявлена залежність комунікації від ситуації, тим більше уваги в ній приділяється невербальній поведінці - міміці, жестам, доторкам, контакту очей, просторово-часовій організації спілкування [23]. За спостереженнями етнологів, американці дивляться у вічі лише у тому випадку, коли хочуть переконатися, що співрозмовник зрозумів їх правильно. Англійці більш постійно дивляться на співрозмовника, який зазвичай моргає, показуючи, що слухає [16]. У росіян заведено дивитися

¹ Наприклад, у романі Е. Хемінгуей "True at First Light" цим жестом користуються представники місцевих племен під час сафари героя у Кенії [32].

у вічі один одному, використання очей як емоційного рецептора [18, 519]; в Японії взагалі не заведено дивитися у вічі співрозмовнику або аудиторії [9]. Японці у процесі спілкування також стоять значно далі один від одного, ніж представники південно-європейських або південноамериканських етносів [26]. Для європейців і північноамериканців підморгування - знак солідарності, залучення, тоді як у багатьох східних культурах він сприймається як прояв образливої неповаги [10].

Групова етнічна складова особливо очевидна у жестах-символах, які виробляються певною культурою і набувають у ній власного когнітивного значення, тобто здатність самостійно передавати інформацію, що було показано низкою вищенаведених ілюстрацій. Різні значення ідентичних жестів/міміки у різних культурах можна розглядати як міжкультурну жестову полісемію. (Наприклад, рух головою вниз - *nodding* - в одних культурах означає згоду, в інших - заперечення. Теж саме - з рухом голови з боку на бік - *shaking one's head*, який має зворотні знаки в українській (російській) і болгарській культурах). Зазначене явище у певній мірі ізоморфно міжкультурній лексичній полісемії, при якій графічно/фонетично подібні/ідентичні лексеми вербалізують різні концепти (явище, відоме у перекладознавстві як феномен «фальшивих друзів перекладача» - наприклад, *sympathetic/симпатичний; ambitious/амбіційний; genial/геніальний* тощо).

Груповий сегмент структури особистості, що жестикулює, не обмежується етнічною складовою, але, як другу підгрупу, включає і соціальний/професійний компонент. Наприклад, останнє десятиліття серед чорношкірих молодих городян США і Європи розповсюдився «жест братання». Легальні та нелегальні біженці з Марокко, Алжиру, Гаїті, Анголи, Куби - *Yusef was from Morocco, Felix was from Angola. The rest were Haitian and Dominican. And there was a Cuban too* (43, 242) - підкреслюють єдність своїх інтересів звертанням *brother* і дотиком кулаків (*touch, knock fists*):

Levi walked through three sets of glass panels and touched fists with Marlon and Big James in security (33, 179).

'I'm Carl. Don't you ever know me now?' They touched fists, but with Levi frowning all the time (33, 387).

Together they stepped into a concrete stairwell that smelled bad. Choo met Levi's fist with his own (33, 357).

'Oh, yeah...' said Levi, knocking the fist that Carl offered to him.

<... > He touched fists with Choo and each of the men in the doorway.

Last was Jerome, his brother, who received not a touched fist, not the hug of the younger days, but rather an ironic chuck on the chin

(33, 404-405).

Touch fists - це, зрозуміло, жест привітання. Однак, його головне призначення - підкреслити причетність до групи. Пор.: *They knocked fists, clasped hands, shook hands* (ibid).

Про специфіку жестикуляції, обумовлену груповими - соціальними, професійними, віковими, статевими - характеристиками можна говорити у випадку жестової мови шулерів (*foul players*), школярів, що підказують (*cheating students*) [24], жестів з носовою хустинкою (легке прикладання до очей, носу), властивих світським дамам XIX-го століття. Для джазових піаністів характерне відбивання ритму лівою ногою тощо.

«У сучасній психології говорять про «синдром стюардеси», притаманний людям, які підтримують спілкування з великою кількістю партнерів <...>: широка щира посмішка, дружнє рукостискання, доброзичливий погляд у супроводі типового усного тексту у момент спілкування і повне стирання з пам'яті всіх «випадкових» людей одразу ж після зустрічі з ними» [3, 349].

Соціально-груповою характеристикою жестикуляції можна вважати надання жесту особливого значення, відомого лише невеликій групі осіб (сім'ї, сусідам, товаришам по службі, групі друзів), яке базується на відтворенні одного жесту з пам'ятної ситуації, що уможливорює для всіх учасників подумки реконструювати ситуацію цілком (вже згадуване раніше відновлення фрейма за деталлю). Це, наприклад, має місце у романі М. Етвуд *Cat's Eye*: тільки-но будь-яка учениця починала зав'язувати плетену шапку, як всі її однокласниці пригадували драматичну історію, що сталася з однією з них, яка забарилася із зав'язуванням шнурків своєї плетеної шапки.

Ще в більшій мірі можливість відновлення ситуації за жестом характерна для третього сегмента структури особистості, що жестикулює, - індивідуального. Справа в тому, що семіотичний аспект жесту проявляється тут по-іншому, ніж у попередніх. Якщо універсальний і груповий жести прямо направлені на передачу певної інформації комунікатору і у зв'язку зі своєю приналежністю до певної спільноти успішно декодуються всіма його членами, індивідуальний жест нерідко виступає неусвідомленим засобом прояву психофізичного стану і набуває семіотичної функції опосередковано, стаючи міткою, маркером індивіда. Почухування носа, покусування губ, щипання вусів тощо - це несвідомі, комунікативно не орієнтовані рухи тіла, які мають назву адаптери, оскільки «вони допомагають тілу адаптуватися до на-

вколишнього оточення» [13, 146]. Постійне повторення у відповідних станах (нерішучість, коливання, сумніви, розгубленість тощо) закріплює адаптер за його носієм, і жест стає характерологічним, ідентифікуючим свого «хазяїна», тобто таким, що несе інформацію про останнього для інших, отже стає семіотичною одиницею:

'Hello', he said. He glanced at his watch — his way of inquiring why she was late (31, 346).

Nico absentmindedly rubbed her thumb and forefinger - she was really at a loss (ibid, 271).

'Very strange'. The Sergeant, as usual, chewed his lip for a while (30, 99).

The child tugging at her hand? That must be Posy (33, 24).

Останній приклад наочно демонструє відновлення цілого за частиною - за характерологічним жестом: якщо дитина тягне мати за руку, отже мати - це Позі. Індивідуальний жест, який стає характерологічною деталлю, можна розцінювати як вид метонімії. Справді, ми говоримо про «позу Наполеона», і схрещені на грудях руки нерідко стають сигналом рішучого настрою (Пор.: *She crossed her arms over her chest. She was invincible* (31, 284); або про «усмішку Гагаріна», відзначаючи відкритість, ясність, доброзичливість усмішки; або про «руки Вертинського», маючи на увазі виразні «легкокрилі» рухи; або надзвичайну легкість танцю знаменитого американського актора Джина Келлі, який зробив безсмертним мюзикл 50-х років "*Singing in the rain*": *He was dancing down the street, the wind at his back making him <... > Gene Kelly* (34, 242).

Таким чином, індивідуальний сегмент має неабияку важливість. Однак, унікальність кожної окремої особистості, що жестикулює, забезпечується не стільки його наявністю, скільки неповторністю комбінаторики окремих складових усіх сегментів. Ще раз підкреслюючи важливість жестикуляції/міміки в комунікації, можна підсумувати, що «людина, що спілкується» - *homo comunicans* - представлена двома аспектами особистості: *homo loquens* - «людина, що розмовляє» і *homo gesticulans* - «людина, що жестикулює».

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г.М. Социальная психология. - М.: Аспект-Пресс, 1996.- 368 с.

2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение и преподавание русского языка как иностранного. - М.: Русский язык, 1990.- 246 с.

3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. - М.: Гнозис, 2004. - 390 с.

4. Мид М. Культура и мир детства. - М.: Наука, 1988. - 342 с.

5. Минский М. Фреймы для представления знаний. - М: Энергия, 1979.- 151 с.

6. Пиз А. Язык телодвижений.- Нижний Новгород: Ай кью, 1992.- 238 с.

7. Попик И.П. Лексико-семантическое поле «жестикуляция» в языке и речи,- Дис... канд. филол. наук,- Одесса, 2005,- 204 с.

8. Попик И.П. Семантическое поле «жестикуляция» в англоязычной художественной прозе // Записки з романо-германської філології .- Вип. 12,- Одеса: Латстар, 2002,-С. 146-153.

9. Пронников В.А., Ладанов И.Д. Японцы (этнопсихологические очерки).- М.: Наука, 1985.-348 с.

10. Ситарам К.С., Когдея Р.Т. Основы межкультурной коммуникации // Человек,- 1992,-№2.-С. 51-64.

11. Солошук Л.В. Невербальні складові англомовного дискурсу // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. - Харків: Константа, 2005.- С. 145-180.

12. Солошук Л.В. Функціонування невербальних компонентів комунікації у кооперативно-спрямованому парентальному діалогічному дискурсі // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2006.- № 726.- С. 77-82.

13. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология.-М: Институт психологии РАН, 1999,- 320 с.

14. Федотова М.А. Мовна особистість у чужому лінгво-культурологічному просторі. - Автореф. дис. ... канд. філол. наук. - Одеса, 2006.- 20 с.

15. Фрумкина Р.М. Когнитивная лингвистика, или «психолінгвістика наоборот» // Язык и речевая деятельность,- СПб, 1999,- С. 80-93.

16. Холл Э. Как понять иностранца без слов // Фаст Дж. Язык тела.- М.: Вече, Персей, АСТ, 1995,- С. 225-429.

17. Шевченко І.С. Когнітивно-комунікативна парадигма і аналіз дискурсу // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен / Під загальною ред. І.С. Шевченко: Монографія. - Харків: Константа, 2005.

18. Эриксон Э. Детство и общество,- СПб: Ленго, АСТ. 1996.- 218 с.

19. Bock Ph. K. Rethinking Psychological Anthropology.- N.Y.: W.H. Freeman and C°, 1988,- 292 p.

20. Ekman P. Universal and Cultural Differences in Facial Expression of Emotion //Nebraska Symposium on Motivation - 1971 /Ed. By J.R. Cole.-Lincoln: UNP, 1972,- P. 207-283.

21. Ekman P., Friesen F. The Repertoire of Nonverbal Behaviour: Categories, Origins, Usage and Coding // Semiotica.- 1969.- Vol. 1 (1).- P. 49-98.

22. Firth J.R. Ethnographic Analysis and Language in Reference to B. Malinovsky's Views // *Man and Culture: an Elevation of the work of Bronislav Malinovsky* / Ed. By J.R. Firth.- L.: Routledge, 1957.- P. 93-118.
23. *Intercultural Communication Theory* / Ed. By W.B. Gudykunst.- Cal.: Sage, 1983.- 308 p.
24. Matsumoto D. *Culture and Psychology*.- Cal.: Brooks/Cole, 1996.- 302 p.
25. Nunan D. *Introducing Discourse Analysis*.- Penguin English, 1993.- 134 p.
26. Sussman N.M., Rosenfeld H.M. Influence of Culture, Language and Sex on Conversational Distance // *Journal of Personality and Social Psychology*.- 1982.- Vol. 42 (1).- P. 66-74.
27. Triandis H.C. *Culture and Social Behaviour*.- N.Y.: McGraw-Hill, 1994.- 320 p.

ІЛЮСТРАТИВНА ЛІТЕРАТУРА

28. Aldridge J. *The Sea Eagle*. – K.: Dnipro Publishers, 1973. – 280 p.
29. Atwood M. *Cat's Eye*.- L.: Virago, 1990. – 421 p.
30. Barnes J. *Arthur and George*. – L.: Jonathan Cape, 2005. – 360 p.
31. Bushnell C. *Lipstick Jungle*. – Hyperion, 2005. – 353 p.
32. Hemingway E. *True at First Light*. – Scribner, 1999. – 319 p.
33. Smith R. *Happy Birthday and All That*. – Bloomsbury, 2003. – 272 p.
34. Smith Z. *On Beauty*. – Hamish Hamilton, 2005. – 443 p.